

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS O LA VOLUNTAT DE CONTINUÏTAT IDEOLÒGICA DE L'ARQUEOLOGIA, DES DE LA MANCOMUNITAT I MALGRAT EL FRANQUISME

XAVIER BARRAL I ALTET
Universitats de Rennes i de Venècia
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Homenatge a la figura de Josep de Calassanç Serra i Ràfols, arqueòleg i historiador republicà i catalanista. Es repassa la seva obra des de la del període anterior a la Guerra Civil, amb la publicació de la carta arqueològica *Baetulo-Blanda* i *El poblament prehistòric de Catalunya*, i la seva tasca al Servei d'Investigacions Arqueològiques i en la creació del Museu d'Arqueologia de Catalunya, al costat de Pere Bosch Gimpera, labor interrompuda per la Guerra Civil i represa amb dificultats com a conservador del museu i dins de la Comissió Provincial de Excavacions Arqueològiques, guiada sempre per la ferma voluntat de reconstruir el país i fer sobreviure la tasca realitzada abans del franquisme.

PARAULES CLAU

Josep de Calassanç Serra i Ràfols, arqueòleg, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Comissió Provincial de Excavacions Arqueològiques, franquisme.

Josep de C. Serra i Ràfols or the desire for the ideological continuity of archaeology through *Mancomunitat* (Association) and in spite of Franco's regime

ABSTRACT

Homage to the figure of Josep de Calassanç Serra i Ràfols, Republican and Pro-Catalan archaeologist and historian. This paper reviews his work from the period before the Spanish Civil War, with the publication of the archaeological chart of *Baetulo-Blanda*, *El poblament prehistòric de Catalunya*, his work at the Archaeological Research Unit and in creating the Museum of Archaeology of Catalonia together with Pere Bosch Gimpera, an undertaking that was cut short by the Civil War and taken up again, with difficulty, as conservator of

the museum and within the *Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas* (Provincial Commissioner's Office for Archaeological Excavations), always guided by the firm desire to reconstruct Catalonia and to ensure the survival of the work carried out before Franco's dictatorship.

KEYWORDS

Josep de Calasañç Serra i Ràfols, archaeologist, Museum of Archaeology of Catalonia, Provincial Commissioner's Office for Archaeological Excavations, Franquism.

L'homenatge per recordar la figura, massa sovint oblidada, de Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Maó, 1900 – Barcelona, 1971) és un acte de justícia envers una personalitat, una de tantes, que la postguerra civil va intentar silenciar col·lectivament, amb totes les contradiccions del moment. Estem parlant d'una d'aquelles persones que en un país sense interrupcions històriques hauria tingut sens dubte una clara transcendència institucional i pedagògica. Arqueòleg i historiador republicà i catalanista, especialista principalment del món antic, savi però també divulgador, va contribuir, amb Pere Bosch i Gimpera, a estructurar l'ensenyament a la Universitat Autònoma de Barcelona i als *Estudis Universitaris Catalans* durant el període primer noucentista de la Mancomunitat i després avantguardista de la República. Va contribuir, al costat de Bosch, a la fundació del Museu Arqueològic de Barcelona, on ingressà el 1932. Va ser una personalitat permanentment sota sospita després de la guerra, fortament marginada, que va intentar seguir el seu camí en l'intricat panorama del moment. Però ell creia profundament en la continuïtat de la seva acció, que era la continuïtat de la història i de l'arqueologia, i va dipositar la seva confiança en els aspectes més humans de la seva recerca, en les persones, en aquells que vivien el dia a dia de l'arqueologia i de la història. Com que encara no s'ha publicat cap biografia de Serra i Ràfols i se la mereix, crec que l'acte d'homenatge està plenament justificat. Cal doncs agrair la iniciativa humana de Jaume Sobrequés i de Marta Prevosti, i el suport institucional del Centre d'Història Contemporània de Catalunya del Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya i de la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans.

En un país, Catalunya, en el qual, després de recuperar les institucions democràtiques, no s'han demanat mai responsabilitats ni polítiques, ni penals, ni

tan sols humanes, sota el pretext de no crear esquerdes en la societat, la història s'ha d'anar escrivint de mica en mica i disciplina per disciplina. En el camp de l'arqueologia catalana, en els darrers temps s'han marcat etapes importants per una millor coneixença no només de les raons i els procediments de les descobertes arqueològiques, sinó també dels condicionants socials i polítics de cada moment, així com de les personalitats.¹ Escriure la història no és ni denunciar ni esborrar. Però, a vegades, escriure la història recent no és tasca fàcil, sigui pels deutes de carrera universitària o per les hostilitats d'escoles.² També les rivalitats personals impedeixen sovint reconèixer la tasca silenciosa d'aquells que han contribuït a mantenir viva la flama d'una disciplina entesa d'una determinada manera. Però, fer història també és recuperar la memòria, fins i tot la més recent, de manera subjectiva i plural.

El meu interès per la personalitat de Serra i Ràfols és alhora personal, reivindicativa i historiogràfica. Durant els meus anys d'estudiant a la Sorbona, i sobretot durant el temps dels meus estudis sobre els mosaics romans i medievals de la Laietana, vaig tenir sovint l'ocasió de beneficiar-me del seu saber. L'anava a veure al seu pis de la Diagonal. M'havia enviat a ell l'especialista de l'estudi dels mosaics antics Henri Stern, que el coneixia per la permanent presència de Serra a l'estranger a través de la UNESCO (Serra presidia el Club d'Amics de la UNESCO), del Consell permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques i dels diversos congressos internacionals d'arqueologia, en els quals havia participat regularment des del de Tolosa de Llenguadoc, de 1931. Serra tenia també una presència visible a Itàlia gràcies a les col·laboracions als *Fasti archeologici*, on havia estat cridat per Massimo Pallottino.³ Jo, en realitat, estudiava a París amb la idea de tornar a Barcelona a fer

1. Jo mateix vaig intentar una síntesi que em permeto de citar: X. BARRAL I ALTET, *L'arqueologia a Catalunya*, Barcelona, 1989, amb bibliografia precedent. Ara, F. GRACIA ALONSO, *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*, Barcelona, Bellaterra, 2009; M. TUDELA I PENYA, P. IZQUIERDO I TUGAS (ed.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, Auriga, 2011. A nivell peninsular, les intervencions del congrés: J. ARCE, R. OLMOS (ed.), *Historiografía de la arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX). Congreso internacional (Madrid, 13-16 diciembre 1989)*, Madrid, 1991.

2. Vegeu l'assaig d'autobiografia de J.M. FULLOLA PERICOT, *De piedra en piedra. La construcción vital d'un paleolítista*, dins J. AURELL (ed.), *La historia de España en primera persona*, Barcelona, 2012, p. 97-123.

3. Sobre diversos aspectes d'aquesta presència i relacions a través dels congressos d'arqueologia: F. GRACIA ALONSO, «Academic Relations Between Italian and Spanish Archaeologists and Prehistorians, 1916-1936», a *Bulletin of the History of Archaeology*, 22, 2, 2012, p. 12-22.

prehistòria, i va ser Serra Ràfols qui em va dir de quedar-me fora i de fer món romà i medieval, que era, segons ell, el que Catalunya necessitava.⁴

Mentre jo preparava la tesi de l'École Pratique des Hautes Études, a finals dels anys seixanta i inicis dels setanta⁵ vaig tenir l'ocasió d'apreciar i d'entendre quina era la influència de Serra en l'arqueologia antiga, territorial, de Catalunya, perquè amb el simple fet d'anar de part seva els arqueòlegs locals m'obrien les portes de bat a bat, em lliuraven amb generositat tota la informació, encara que aquesta fos inèdita; Marià Ribas a Mataró i a tot el Maresme,⁶ Joan Bonamusa també a Mataró, Josep Estrada a Granollers, Samalús, la Garriga o Cardedeu,⁷ Lluís Sala a Caldes de Montbui, Lluís Galera al Masnou i Josep M. Cuyàs a Badalona: la influència de Serra a aquest nivell era molt profunda. Crec que Serra considerava que una part essencial de la continuïtat del país malgrat el franquisme passava per l'observació i l'inventari territorial dels béns arqueològics i que la suplència davant les mancances institucionals necessitava àmplies xarxes locals de complicitats.⁸

Voldria encara recordar al començament de la meua intervenció una altra circumstància personal, molt reveladora de la personalitat de Serra. Durant aquest mateix període d'estudi dels mosaics de la regió de Barcelona, em vaig interessar particularment pel mosaic de curses de circ, descobert durant els primers dies del mes d'abril de 1860 al lloc on havia estat situat el medieval Palau Reial Menor de Barcelona; el mosaic havia estat aixecat a finals del mateix mes sota la direcció de

4. Ho he recordat en un assaig d'autobiografia paral·lel a l'esmentat en la nota 2: X. BARRAL I ALTET, «Escribir la Historia del Arte junto a la Historia sin neutralidad», a J. Aurell (ed.), *La historia de España*, p. 53-75.

5. X. BARRAL I ALTET, «Les mosaïques romaines et médiévales de la *Regio Laietana*», a *École pratique des Hautes Études. IV section (Sciences historiques et philosophiques). Annuaire 1973-1974*, t. CVI, París, 1974, p. 815-822; J. GUITART I DURAN, «Marià Ribas, "l'arqueòleg de la Laietània"», a *Fulls del Museu/Arxiu de Santa Maria*, 2008, p. 4-5.

6. X. BARRAL I ALTET, «Mosaicos romanos de Mataró: la villa de Can Llauder y el edificio de Can Xammar», *XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén, 1971)*, Zaragoza, 1973, p. 735-746.

7. X. BARRAL I ALTET, «Un mosaico romano monocromo de Cardedeu (Barcelona)», *XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva, 8-12 oct. 1973)*, Zaragoza, 1975, p. 929-932.

8. De la influència que tingué en la meua formació aquesta presència n'he deixat constància l'any 1978 en la dedicatòria del llibre sobre els mosaics de la Laietana: «A la memòria de J. de C. Serra i Ràfols, que em va saber donar el gust d'una arqueologia de servei» (cf. X. BARRAL I ALTET, *Les mosaïques romaines et médiévales de la «Regio Laietana» (Barcelone et ses environs)*, Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1978).

l'arquitecte Elies Rogent i ara es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona. Jo estava estudiant els diversos dibuixos del mosaic realitzats en els dies successius a la seva descoberta i aleshores Serra em mostrà i proposà d'analitzar i publicar un dibuix pràcticament inèdit, que ell mateix havia senyalat al *Diario de Barcelona* el 3 de març del 1961, de gran interès. Efectivament, era l'únic que documentava les pintures murals de l'estança del mosaic, un dibuix que jo vaig atribuir a Claudi Lorenzale i que vaig publicar dedicant-lo a la memòria de Serra, com a reconeixement per la seva generositat intel·lectual.⁹

Josep de C. Serra i Ràfols era nat a Maó el 1900¹⁰ i l'any 1924 ja va publicar un estudi de conjunt, «Els començos de la mineria i la metal·lúrgia del coure a la Península Ibèrica», en el volum segon del Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria. Les seves primeres activitats foren d'inventari de col·leccions prehistòriques, entre les quals es destaquen la de Rubió de la Serna al Museu Arqueològic de Barcelona, publicada a la *Gasetta de les Arts* l'agost de 1926, i la de Lluís Marian Vidal, el 1928, com a publicació del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona. Serra i Ràfols es formà en l'entorn de Bosch Gimpera, fou secretari de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria, i oficialment conservador del Museu Arqueològic des de l'any 1932, és a dir, des de la seva fundació.¹¹ El museu, que prenia el relleu de la Secció Arqueològica de l'antic museu de la Ciutadella, que des de 1919 tenia ja personalitat pròpia, es va instal·lar en el que havia estat

9. X. BARRAL I ALTET, «Unes pintures murals romanes inèdites i el mosaic amb curses de circ de Barcelona, a *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, xv, 1973, p. 31-68.

10. Habitualment figura com a data de naixement de Serra el 1902. L'any de naixement ha estat rectificat d'acord amb la informació facilitada per Eva Serra i Puig en el transcurs de l'acte d'homenatge dispensat a Serra Ràfols a l'IEC el 25 de juny de 2012.

11. Vegeu la semblança dedicada a Serra Ràfols per Eva SERRA a M. TUDELA I PENYA, P. IZQUIERDO i TUGAS (ed.), *La nissaga catalana...* Jo mateix he intentat dues breus aproximacions a aquesta personalitat: X. BARRAL I ALTET, «Un aspecte de la història de l'arqueologia a Catalunya: l'arqueologia territorial i comarcal, de J.C. Serra Ràfols a Josep Estrada i Garriga», a *Actes de les primeres Jornades d'Arqueologia Romana (Granollers, 1987)*; la intervenció no va ser publicada a les actes del 1998, però va ser represa a X. BARRAL I ALTET, *L'arqueologia a Catalunya*, Barcelona, 1989, p. 80-83. D'entre les notícies biogràfiques dedicades a Serra, recomano les d'A. DURAN I SANPERE a *Serra d'Or*, XIII, 1971, p. 21-32; E. RIPOLL PERELLÓ, a *Ampurias*, 33-34, 1971-1972, p. 425-441; L. PERICOT, a *Archivo Español de Arqueología*, 44, núm. 123-124, 1972, p. 219; M. TARRADELL, a *Gran enciclopèdia catalana*, XIII, Barcelona, 1979, p. 517; G. PASSAMAR ALZURIA, I. PEIRÓ MARTÍN, *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, Madrid, 2002; M. DIAZ-ANDREU, G. MORA y J. CORTADELLA (ed.), *Diccionario histórico de la arqueología en España (Siglos XV-XX)*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2009.

el Palau de les Arts Gràfiques de l'Exposició Internacional de 1929,¹² cedit per l'Ajuntament de Barcelona dins el recinte del parc de Montjuïc. En aquesta funció va viure el pas de les institucions republicanes a unes altres, franquistes, i va assegurar la continuïtat dins la vigilància de les descobertes arqueològiques, sovint incontrolades, dels anys quaranta.¹³

Serra havia entrat de ple, des de l'inici, en el ràpid progrés que havia experimentat la ciència arqueològica a Catalunya durant els primers decennis del segle xx. La creació del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, que des de 1915 va dirigir Bosch Gimpera amb la col·laboració de Josep Colominas, va donar un context estable a la recerca de camp amb publicacions regulars de les activitats a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁴ A la Universitat de Barcelona, on Pere Bosch havia esdevingut catedràtic d'Història universal antiga i mitjana, Serra es va trobar amb un grup d'alumnes que després serien arqueòlegs eminents.¹⁵ El 1917 el veiem en companyia de Lluís Pericot, que ja hi era des de l'inici,¹⁶ l'any precedent, i amb el seu germà Elies i Albert del Castillo, que anys més tard fundaria l'escola d'arqueologia medieval catalana.¹⁷ D'aquesta etapa sorgiren, després de la *Prehistòria catalana* (1919) i d'un *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya* (1922) de Bosch, les tesis doctorals de Lluís Pericot sobre la civilització megalítica catalana i la cultura pirenaica (1925) i d'Albert del Castillo sobre la cultura del vas campaniforme, publicada el 1925. D'aquest moment és el llibre de Josep Colominas sobre la *Prehistòria de Montserrat* (1925) i el primer volum de la *Forma Conventus Tarraconensis* de Serra (1928).¹⁸

12. Serra havia col·laborat amb Bosch en la redacció d'una guia d'Empúries en el marc de l'Exposició internacional.

13. F. GRACIA ALONSO, «La depuración del personal del Museo arqueológico de Barcelona y del Servicio de investigaciones arqueológicas después de la guerra civil (1939-1941)», a *Pyrenae*, 33-34, 2002-2003, p. 303-343.

14. Sobre aspectes més personals: F. GRACIA ALONSO i J.M. FULLOLA PERICOT, «P. Bosch Gimpera y J. Cabré, La pugna por el control de las excavaciones en San Antonio de Calaceite y el Bajo Aragón (1914-1916) y su influencia en la creación del Servei d'investigacions arqueològiques del Institut d'Estudis Catalans», a *Pyrenae*, 39, 2008, p. 129-174.

15. Recordarem el pròleg de SERRA-RÀFOLS a l'edició barcelonina del 1971 del llibre de P. BOSCH GIMPERA, *La Universitat i Catalunya*.

16. L. PERICOT, *Medio siglo de prehistoria hispánica*, Barcelona, 1964.

17. M. RIU RIU, *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona, 1989, p. 11-33.

18. J. C. SERRA RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*, fasc. I, *Baetulo-Blanda*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 1928.

Com sabem, entre el 1907 i el 1939 es produeix tot el procés d'institucionalització de l'arqueologia a Catalunya, sota l'impuls d'Enric Prat de la Riba, primer a la Diputació de Barcelona i després a la Mancomunitat de Catalunya.¹⁹ No cal recordar-ho aquí.²⁰ Dels progressos de la recerca i de la consolidació de les estructures durant el primer quart de segle en dona testimoni Josep Puig i Cadafalch en la segona edició del volum primer de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, que sota el títol de *L'arquitectura romana a Catalunya* fou publicada a Barcelona l'any 1934:

Aquests anys han estat els més fructuosos per a la investigació científica a Catalunya. La fundació de l'Institut d'Estudis Catalans començada amb la Secció Històrico-Arqueològica fou el millor auguri d'on sortiren les noves vies a recórrer. Un nou mètode auxiliat de millor utilitatge dona caràcter a les noves obres científiques. Un estol d'historiadors i d'arqueòlegs treballa des de llavors en les diverses branques de la investigació de la prehistòria fins a la història moderna [...] No hi ha avui descoberta casual que no sigui metòdicament discutida, ja en estudis monogràfics, ja en breus notícies [...] La ciència arqueològica catalana ha passat de l'estat caòtic d'un temps a un estat normal en què disposem a casa dels mitjans de treball indispensables i s'exerceix entre nosaltres la crítica que abans no trobàvem enlloc.²¹

A partir de la proclamació de la República, l'arqueologia catalana es dotà de bases legals, tasca a la qual Bosch Gimpera es dedicà incorporant tot l'heretatge del període anterior. Serra hi col·laborà plenament, tant en la formació de l'inventari arqueològic com en l'estructuració d'una xarxa d'inspectors i corres-

19. N. RAFEL i X. DUPRÉ, «L'arqueologia i les institucions de govern a Catalunya (1907-1939)», a *Revista de Catalunya*, 28, 1989, p. 105-123; I. RODÀ, «L'arqueologia i la història antiga en la *Revista de Catalunya*», dins *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIII, 2012, p. 91-103.

20. Sobre la contribució catalana a la creació de la Escola d'arqueologia de Roma i les problemàtiques actuals: R. OLMOS, T. TORTOSA i J. P. BELLÓN (ed.), *Repensar la escuela del CSIC en Roma. Cien años de memoria*, Madrid, 2010.

21. Vegeu X. BARRAL i ALTET, «Una fita historiogràfica de la cultura catalana», a J. PUIG i CADAVALCH, A. DE FALGUERA i J. GODAY i CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001, p. 5-39; X. BARRAL i ALTET, «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956): de la vida pública a l'erudició acadèmica», a J. PUIG i CADAVALCH, *Escrips d'arquitectura, art i política*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003, p. 9-100.

ponsals, mentre es regulaven els diversos aspectes de les excavacions arqueològiques. És el moment de la creació del Museu d'Arqueologia. Recordem com ho explicava el mateix Bosch en les seves memòries:

A Barcelona havíem aconseguit, mercès a Ventura Gassol, que es creés el Museu d'Arqueologia, complint per fi el nostre ideal de tants anys. Ens donaren un dels palaus de l'Exposició de Montjuïc, el d'Arts Gràfiques.

Les obres d'habilitació dels locals del palau foren projectades i dirigides per l'arquitecte Josep Gudiol i Cunill, que havia visitat a Europa i als Estats Units molts museus moderns. S'emprengueren sense consignació en el pressupost de la Generalitat, amb la promesa de posar-la-hi de part de Gassol, mercès el fet que el contractista, senyor Domènech, fill del conegut arquitecte Domènech i Montaner, estigué disposat a fer-les pagar quan tinguessin consignació, cosa que no succeí fins al finals de setembre del 34. Sortosament, quan es produïren els Fets d'Octubre de l'any 1934 s'acabava d'aprovar pel Parlament català el pressupost de la Generalitat, i Domènech pogué cobrar.

Es constituí una Junta a semblança de l'antiga Junta de Museus que presidí Puig i Cadafalch, essent-ne jo el secretari, amb representants de la Generalitat i de l'Ajuntament. Jo era també el director del Museu i el personal tècnic fou el del Servei –Colomines i Serra amb Castillo. Es reuní el Servei amb el Museu, i amb això se solucionà el problema del local d'aquest. L'Estat, mercès al director general de Belles Arts, Ricardo de Orueta, que estava fent una obra als museus d'Espanya, ens cedí els materials de la Barcelona romana de l'antic Museu Provincial i, inventariant-los, es portaren a Montjuïc quan disposàrem de lloc adequat.

El Museu s'instal·là d'acord amb les tècniques de la museologia moderna i fou el primer d'aquest caràcter que hi hagué a Espanya. Va ésser molt visitat i elogiat. Hi anaren els alumnes de les escoles amb els seus mestres i s'hi organitzaren conferències. S'instal·là la secció romana, reconstruint-hi els sepulcres i un temple que havíem trobat fragmentàriament a Santa Àgata, i pavimentant-ne les sales amb mosaics antics oblidats al magatzem on ningú no els veia. També la sala d'Empòrion i la d'Arqueologia de Mallorca. Després de la guerra civil, quan vaig marxar de Catalunya, encara s'estaven fent les obres per a la secció del Paleolític i per a la del Neolític, de l'Arqueologia cèltica i ibèrica. També s'organitzà la biblioteca del Museu de la Ciutadella i els del Seminari de la Universitat que la Facultat acordà que es reunissin amb els del Museu. Des de llavors el Seminari, en l'aspecte d'Arqueologia, funcio-

nà allí, mentre que en el d'Història antiga continuà a la Universitat al costat del de Filologia clàssica.²²

D'aquells anys data una de les principals obres de Serra i Ràfols, un llibre de petit format que ens revela la voluntat pedagògica de la personalitat de Serra i les seves orientacions metodològiques: *El poblament prehistòric de Catalunya*, publicat el 1930 per l'editorial Barcino dins el marc de la col·lecció «Enciclopèdia Catalunya». És un llibre que no ha deixat indiferent.²³ Dins la col·lecció, però, l'obra estava situada com a volum segon de la *Geografia general de Catalunya, València i Balears* dirigida per Pau Vila, que la presentava com el seguiment natural, humà, a l'estudi de la geologia. Era una obra de primera mà que intervenia un decenni després de la *Prehistòria catalana* de Bosch. Pau Vila insistia en la influència de les condicions geogràfiques i aquest és un aspecte significatiu de l'obra de Serra en general.

Serra i Ràfols va entendre sempre l'arqueologia des de la geografia i les diverses problemàtiques lligades a l'ocupació del sol. Va ser secretari de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria i president de la Secció d'Art i Arqueologia de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, institució de la qual havia esdevingut membre adjunt el 1949.²⁴ En el si de la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut, a més de membre, en va ser tresorer (1948-1954) i president (1955-1969).²⁵ Vull destacar la seva contribució a l'obra col·lectiva dirigida per Lluís

22. P. BOSCH GIMPERA, *Memòries*, Barcelona, 1980, p. 160-161. Val la pena recórrer la rica correspondència publicada per F. GRACIA ALONSO, J.M. FULLOLA I PERICOT i F. VILLANOVA, *58 anys i 7 dies: correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*, Barcelona, 2002.

23. Vegeu, per exemple, J. BURCH i J.M. NOLLA, «Gerunda i els Ausetans. Una qüestió recurrent», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 35, 1995, p. 9-23.

24. A. BALCELLS i E. PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, Barcelona, 2008, p. 69 (la *Història de l'Institut* dona la data de 1964 per al pas a numerari de Serra a l'IEC, mentre que habitualment es considerava la data de 1954); el *Directorí dels membres (1907-2007)*, de 2011, només pren en consideració la primera data, el 12 de març de 1949 (p. 62).

25. Lluís CASASSAS, a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (núm. 19), en parla d'aquesta manera: «La seva dedicació, el seu esperit de treball, el seu tarannà emprenedor, la seva fermesa i, alhora, el seu tracte exquisit, que permeté la superació de recels amb d'altres institucions catalanes de cultura, feren que fos nomenat president [de la SCG]. Ell portà la Societat cap a la normalització —relativa, sempre, en les circumstàncies adverses que es vivien—, féu que seguissin les publicacions, i que la commemoració dels primers vint-i-cinc anys de la Societat Catalana de Geografia fos digna i notable». Vegeu, en general, J. IGLÉSIES I FORT, *Els quaranta anys de la Societat Catalana de Geografia*, p. 361-379.

Solé i Sabarís *Geografia de Catalunya*, dins el marc del primer volum publicat el 1958, el de *Geografia general*,²⁶ amb un text del qual es desprèn la seva voluntat d'informar i formar un públic entès, curiós i culte.²⁷

A Catalunya, l'activitat de Serra i Ràfols ja havia estat important des del començament, tant dins els estudis de prehistòria com pel que fa a l'obertura al món romà, un camp que durant molts anys havia viscut a l'ombra de la prehistòria i dels seus importants i famosos investigadors catalans. Entre 1922 i 1925 excavà el poblat ibèric de Puig Castellar. Nombrosos són els estudis monogràfics de Serra, alguns d'ells molt destacats, com el dedicat a la *Tabula hospitalis* de Badalona l'any 1934. Recordem les recerques sobre les muralles ibèriques i romanes de Girona²⁸ i, després de la guerra, les excavacions del poblat ibèric del Castellet de Banyoles a la vora de l'Ebre, i les publicacions sobre arqueologia barcelonina, amb les investigacions sobre les muralles romanes de la ciutat.

En aquesta meua intervenció m'he volgut centrar principalment en el que va representar Serra per a la continuïtat de l'arqueologia catalana abans i després de la guerra, malgrat el franquisme. Més enllà del treball d'investigació, a mi sempre m'ha interessat la figura de Serra no sols pel tarannà personal, sinó perquè hi podem reconèixer un persona clau per crear el lligam i la continuïtat entre les activitats arqueològiques amb ideologia de les institucions de la Catalunya autònoma dels anys vint i trenta i l'arqueologia catalana de després de la guerra, en totes les seves facetes.

Aprofitant també la seva funció de conservador del Museu Arqueològic de Barcelona, que assumí en temps de la República i que aconseguí mantenir després de la guerra, sota la direcció de Martín Almagro, Serra i Ràfols va desplegar una activitat fonamental d'inventari de jaciments arqueològics, començada molt aviat i que ja es concretà des de l'any 1928 amb la publicació del primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*, dedicat a la zona de *Baetulo-Blanda*, una de les nombroses empreses iniciades durant el període de la Mancomunitat i de la República i que després han servit de model malgrat llur caràcter aïllat. Eren els anys

26. L. SOLÉ I SABARÍS, *Geografia de Catalunya*, I, Barcelona, 1958.

27. Serra havia ja temptat síntesis anteriors d'envergadura similar, com en el volum II de la *Història universal*, Gallach, sobre l'edat antiga dirigit per Bosch Gimpera, o amb la col·laboració a *Las razas humanas. Su vida, sus costumbres, su historia, su arte*, també sota la direcció de Bosch, Institut Gallach, Barcelona, 1945.

28. J. M. NOLLA, «Serra i Ràfols i el coneixement científic de l'antiga *Gerunda*», dins *Revista de Girona*, 84, 1978, p. 257-263.

de les primeres col·laboracions amb Bosch Gimpera, Pericot, Castillo i Colominas en tants projectes. Recordem que també havia col·laborat amb Josep Puig i Cada-falch en la preparació de *L'arquitectura romana a Catalunya*, ja esmentada, reedició ampliada el 1934 del primer volum de *L'arquitectura romànica*. El 1945 sortia publicat, amb Almagro i Colominas, el volum de Barcelona de la *Carta arqueològica de España*.²⁹ Més enllà de les vicissituds i les dificultats d'aquesta col·laboració amb Martín Almagro,³⁰ l'obra també representava per a Serra i Ràfols la continuïtat cultural a través de la tasca arqueològica d'inventariar el país. Però, aquesta tasca de continuïtat entre la Catalunya autònoma i els primers decennis de la Catalunya franquista Serra i Ràfols no la podia assumir oficialment, públicament com a tal des del camp de l'arqueologia, i ho havia de fer a nivell interior, inventariant i creient en la importància del pes del passat per construir un futur millor.

Després de la guerra, l'arqueòleg Serra va intentar crear i mantenir lligams, sigui d'amistat personal en algun cas, sigui de sensibilitat arqueològica en d'altres, entre l'arqueologia oficial i el que es pot anomenar arqueologia territorial, local o comarcal, qualssevol que fossin les sensibilitats polítiques dels uns o els altres i les mateixes opinions de Serra.³¹ Això no vol dir pas que Serra i Ràfols no tingués idees prou clares tant en política com sobre el fet nacional, però va haver de navegar en aigües tèrboles, i el salvament i l'estudi del patrimoni arqueològic i històric del país foren per a ell una manera de fer país.³²

Dins d'aquesta navegació en aigües tèrboles cal situar dues actuacions arqueològiques majors de Serra fora de Catalunya, les excavacions de la vil·la Fortunatus de Fraga (1943) i les de la vil·la de la Dehesa de la Cocosa, prop de Badajoz, que li valgueren el nomenament per a la direcció de les excavacions

29. R. OLMOS, «Historiografía de las primeras cartas arqueológicas en España», a R. OLMOS, D. PLÁCIDO, J. SÁNCHEZ-PALENCIA i A. CEPAS, «El origen de las Cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano» a *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena*, Soria, 1993, p. 45-56.

30. F. GRACIA, *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*, Barcelona, 2012.

31. Queda molt per anar fent en l'estudi de cada aspecte i de cada situació. Vegeu, ara, J. F. M. CORBÍ, «El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre», *Arqueoweb. Revista sobre Arqueología en Internet. Departamento de Prehistoria y Etnología*, 11, 2009, 1, p. 1-64.

32. Sobre aquest període: F. GRACIA ALONSO, *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*, Barcelona, 2009. També M. B. DEAMOS i J. BELTRÁN FORTES, *Las instituciones en el origen y desarrollo de la arqueología*, Sevilla, 2007.

de Mérida amb la intervenció i el suport d'una de les personalitats més controvertides del franquisme arqueològic dels primers quinze anys postbèl·lics, Julio Martínez Santa-Olalla.³³

Tornant a les qüestions de continuïtat arqueològica, amb la creació a Barcelona, el 1946, de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, de la qual durant una quinzena d'anys ell n'assegurà la coordinació tècnica, Serra i Ràfols organitzà els lligams, les relacions amb els arqueòlegs locals, i d'aquesta manera va exercir en realitat una docència que no havia pogut practicar des que havia ensenyat arqueologia clàssica a la primera Universitat Autònoma de Barcelona. Hi hagué, és veritat, les classes dels Estudis Universitaris Catalans i tot de conferències o cursets, com els d'Empúries. Però la gran obra docent de Serra i Ràfols s'exercí de manera gairebé individual, prop de cada arqueòleg i en el moment de cada descoberta, quan Serra era avisat personalment i compareixia sens falta, indefectiblement, allà on es produïa la urgència. Des d'aquest àmbit més personal cal destacar sobretot la contribució que féu al desenvolupament de l'arqueologia romana regional. Ja hem parlat dels nombrosos contactes que en l'àmbit comarcal tingué amb arqueòlegs tant al Masnou com a Badalona, Matarò o la Garriga i per

33. R. CASTELO RUANO, L. CARDITO ROLLÁN, I. PANIZO ARIAS i I. RODRÍGUEZ CASANOVA, *Julio Martínez Santa-Olalla: crónicas de la cultura arqueológica española*. 1995; R. CASTELO RUANO, L. CARDITO ROLLÁN, I. PANIZO ARIAS i I. RODRÍGUEZ CASANOVA, «Julio Martínez Santa Olalla. Vinculación y contribución a los organismos e instituciones arqueológicas españolas de posguerra», a G. DE MORA i M. DÍAZ-ANDREU (ed.), *La cristalización del pasado. Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, Màlaga, Universidad de Málaga, 1997, p. 573-580; A. MEDEROS MARTÍN, «Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación ariana de la prehistoria de España (1939-1945)», a *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 2003-2004, p. 13-55; F. GRACIA ALONSO, «Relations between Spanish Archaeologists and Nazi Germany (1939-1945). A preliminary examination of the influence of Das Ahnenerbe in Spain», *Bulletin of the History of Archaeology*, 18, 2008, 1, p. 4-24; C. VERA RAMOS, «Julio Martínez Santa Olalla y el nacionalsocialismo: un oscuro y controvertido aspecto del primer excavador científico de *Carteia*», *Almoraima. Instituto de Estudios Campogibraltareños*, 39, 2009, p. 489-502; G. REIMOND, «L'archéologie espagnole entre amateurisme et professionnalisme. Quelques notes sur le projet phalangiste de Julio Martínez Santa-Olalla», *Kentron*, 25, 2009, p. 91-124; C. TEJERIZO GARCÍA, «Identidad nacional y arqueología en el primer franquismo. Julio Martínez Santa-Olalla y la arqueología de época visigoda», a J. M. ALDEA CELADA, P. ORTEGA MARTÍNEZ, I. PÉREZ i M. M. de los R. de SOTO GARCÍA (ed.), *Historia, identidad y alteridad. Actas del III Congreso interdisciplinar de jóvenes historiadores*, Salamanca, 2012, p. 479-502. Vegeu també la contribució de SERRA-RÀFOLS a l'*Homenaje a Julio Martínez Santa-Olalla*, *Actas y memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XXI-XXIII, 1946-1948.

tot Catalunya. Aquesta tasca obrí el camí als inventaris sistemàtics que es varen anar publicant, al Maresme, a Girona o en altres llocs durant molts anys.

Amb un dosatge de les seves conviccions arqueològiques i polítiques, Serra creia en la funció pública de l'arqueologia, en la voluntat de fer treball col·lectiu i en la necessitat d'incitar els arqueòlegs a la prospecció. Del seu pensament en aquest camp en donen testimoni algunes línies extretes del pròleg al llibre sobre *El Poblament d'Ilduro*, de Marià Ribas i Bertran, publicat el 1952:

L'obra científica esdevé cada dia més una obra col·lectiva. Entre nosaltres, que en tants aspectes de la nostra vida com a poble actuem amb un evident retard, a vegades de segles, el treball en equip, normal en altres llocs, sembla encara una novetat. Podem contribuir-hi d'una banda amb extremat individualisme, que s'avé poc amb la col·laboració; de l'altra, amb els trasbalsos que continuadament sofrim, que menen també cap a l'actuació individual. Però, hi ha tasques que s'han de fer per mitjà de la col·laboració o cal deixar de fer-les, i una d'aquestes és la reconstrucció del nostre més antic passat per mitjà de les recerques arqueològiques.

Les campanyes de prospecció i les excavacions metòdiques portades a terme pels centres d'investigació, ni que es poguessin realitzar en una forma que entre nosaltres no ha estat mai possible, no podrien suplir la tasca dels investigadors radicats a les diverses comarques i que, en contacte amb la terra, són els únics que poden tenir notícies de les troballes casuals, recollir tot seguit les dades que s'hi relacionen, visitar els llocs, efectuar prospeccions aprofundides, estudiar els jaciments coneguts i per fi, amb el coneixement complet que únicament ells tenen de les característiques geogràfiques de llurs de comarques, valorar en una forma exacta les estacions i les troballes en funció del lloc on s'escauen. De la mateixa manera que únicament l'investigador general pot encaixar cada fet arqueològic dins l'esquema total que es va elaborant de la història primitiva, únicament l'investigador radicat en una comarca pot, per mitja d'un estudi seriós, aportar els materials que han de construir-ne la trama. Les condicions de preparació i vocació que calen per a realitzar aquesta tasca d'una manera més eficaç no són comunes, ni les segones poden adquirir-se assistint a una aula, per més expert que sigui el qui la dirigeix. Solament una forta dosi de romanticisme, de desinterès i d'amor a la terra permet d'arribar a la formació d'aquests estudiosos.

Més amunt he esmentat la creació, el 1946, de la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas. El Comissari general d'excavacions era Martínez Santa-Olalla i el comissari provincial d'excavacions arqueològiques de la pro-

víncia de Barcelona Epifani de Fortuny i de Salazar, baró d'Esponellà (1898-1989).³⁴ Aquest va promoure les excavacions de restes ibèriques a la muntanya de Montjuïc (1946), dirigides per Josep de C. Serra i Ràfols,³⁵ i a la seva propietat de Sent-romà (Tiana) hi dirigí les excavacions d'una vil·la romana.³⁶ Una de les primeres propostes que va fer Serra a la nova Comissaria va ser la de reprendre les obres d'investigació a Terrassa.³⁷ Ell acabava de publicar un estudi sobre la zona aquell mateix any.³⁸ La intervenció s'havia de centrar a l'interior de l'església de Santa Maria, però la publicació que en va sortir demostra una clara voluntat de continuïtat amb els treballs anteriors de Puig i Cadafalch.

La personalitat científica de Serra i Ràfols estava oberta a períodes diversos de l'arqueologia, fins a l'edat mitjana. En podem trobar un bon testimoni en la publicació que lliurava als investigadors el fruit de les excavacions fetes els anys 1931-1932 i fins a 1936 per Pere Bosch Gimpera, amb Serra i Josep Puig i Cadafalch, a Sant Cugat del Vallès, particularment dins el claustre. Arran de les restauracions empreses al claustre del monestir de Sant Cugat entre 1929 i 1931, es van fer les primeres troballes de vestigis anteriors a l'època romana. A partir del 1931, hom va decidir d'ampliar l'excavació a tota la superfície del claustre i de l'església. Bosch i Serra, amb la col·laboració de Puig, emprengueren doncs l'excavació, que durà fins a juliol de 1936. En aquell moment, les recerques s'hagueren d'interrompre i calgué recobrir els vestigis. La importància històrica del lloc donà a aquesta excavació un valor especial, a la qual cosa també hi contribuïren les circumstàncies en les quals s'hagué d'interrompre. Els resultats romangueren inèdits i no foren publicats, parcialment, fins l'any 1966, en un article que correspon a una comunicació presentada el curs 1964-1965

34. M. DÍAZ-ANDREU i M. E. RAMÍREZ SÁNCHEZ, «La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista», *Complutum*, 12, 2001, p. 325-343.

35. «El nucli ibèric de Montjuïc. Homenatge a Josep de Calasanç Serra i Ràfols», *Quarbis*, 5, 2009.

36. J. GUITART, «Excavación en la zona sudeste de la villa romana de Sentromà (Tiana)», *Pyrenae*, vi, 1970, p. 111-165.

37. Vegeu, ara, M. G. GARCIA I LLINARES, A. MORO GARCÍA i F. Tuset Bertrán, *La seu episcopal d'Ègara Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009.

38. J.C. SERRA-RÀFOLS, «La evolución del poblamiento en el término de Tarrasa», *Estudios geográficos*, vii, 1946, p. 47-72.

davant la Pontificia Accademia Romana di Archeologia, a Roma.³⁹ Aquest sol fet és un dels millors exemples de voluntat de continuïtat entre les dues arqueologies, la d'abans de la guerra i la de després, tant pel que fa a les persones com respecte a les excavacions de les quals no s'havien pogut conèixer els resultats.⁴⁰ El fet de publicar aquest estudi a Roma també és revelador de la voluntat de presència internacional dels arqueòlegs catalans, iniciada amb Bosch.

Molts altres són els aspectes de l'activitat d'una personalitat que encara espera la biografia que en lliuri tots els aspectes.⁴¹ Per exemple, dins el marc general de l'arqueologia dels anys cinquanta i seixanta del segle xx a Catalunya, Serra i Ràfols va contribuir de manera determinant al desenvolupament de l'arqueologia urbana per mitjà del cas de Barcelona, que ell seguia dia a dia. Agustí Duran i Sanpere (1887-1975), el creador del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona,⁴² va incorporar Serra a la seva actuació immediata després de la guerra a Barcelona, que es concentrà, pel que fa a l'arqueologia, en les excavacions fetes a la plaça del Rei, a la plaça d'Antoni Maura, a la de la Vila de Madrid i, després, en la presentació que en féu al públic en el marc del museu. En col·laboració amb Serra, l'atenció portada a les obres de la muralla romana també fou quotidiana. Les diverses excavacions i una vigilància de cada dia dels treballs urbans portaren Serra i Ràfols a estudiar i publicar estudis sobre la Barcelona romana i la seva topografia, principalment als *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*.

En els primers decennis de la Barcelona i de la Catalunya franquistes, molts foren els intel·lectuals que van haver d'escriure els llibres més diversos per ajudar l'economia familiar. Això també ho va fer Serra. En aquest cas, però, sense voler

39. P. BOSCH GIMPERA i J. C. SERRA-RÀFOLS, «Scavi a Sant Cugat del Vallès (Catalogna). Dal castrum romano al monastero attuale», *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti*, xxxvii, 1964-1965, p. 307-323.

40. X. BARRAL i ALTET, «Un mosaico sepulcral paleocristiano inedito de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, xxxviii, 1972 (també dins F. ACUÑA i X. BARRAL i ALTET, «Estudios sobre mosaicos romanos», iii, *Studia arqueologica* 25, Valladolid, 1973, p. 15-20; X. BARRAL i ALTET, «La basilique paléochrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone). Dossier archéologique et essai d'interprétation», *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 86, 1974, 2, p. 891-928.

41. A l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans es conserva el Fons Josep de C. Serra-Ràfols, amb els inventaris realitzats per Eduard Riu i Marta Prevosti, els anys 1998-1999, 83 pàgines.

42. E. DURAN i GRAU, *Agustí Duran i Sanpere: semblança biogràfica. Conferència pronunciada davant el Ple*, Institut d'Estudis Catalans, 2000; J. M. MUÑOZ PUJOL, *Agustí Duran i Sanpere. Temps i memòria*, Barcelona, 2004.

posar-lo en un pedestal, els seus escrits tenen personalitat.⁴³ Quan el 1952, per encàrrec de l'editorial Alberto Martín, publicava *Los pueblos de la tierra. Estudio etnográfico*, escrivia a la introducció:

Tarea sumamente difícil es la redacción de un manual de cualquier ciencia que tenga un sentido de novedad. La brevedad obligada de la exposición no permite alejarse mucho de las directrices trazadas por los predecesores; pero, al mismo tiempo, el autor no quiere contentarse con seguir dócilmente estas pautas, pues para ello habría sido preferible hacer una reedición de obras ya publicadas o, en nuestro caso, una traducción de los libros clásicos de Buschan, Deniker, Haberlandt o Haddon, añadiendo unos capítulos ampliatorios de la parte dedicada a España. No siendo éste el propósito de esta Biblioteca ni el del autor de este libro, no hemos hecho de esta introducción al estudio de los pueblos del mundo un reflejo impersonal de aquellos resúmenes, sino que, desde un comienzo, nos hemos situado en una posición diferente, de la que se ha derivado una exposición del contenido de la ciencia tratada, que podrá ser objeto de críticas, pero que tiene una cierta originalidad dentro de las normas de un manual.⁴⁴

Aquest posicionament personal anava acompanyat d'una bibliografia prou internacional, en la qual, amb la discreció pròpia de l'època, distingia les dues posicions ideològiques oposades que venien de lluny, la de Julio Martínez Santa-Olalla i la de Lluís Pericot.⁴⁵ Però, com que tenir posicions personals no deixa mai indiferent, m'imagino que Serra hauria après, com molts d'altres que no compartien la retòrica i els postulats oficials del moment, a expressar els pensaments i les conviccions discretament o a silenciar-los.

43. Com ho demostren diversos volums, entre els quals, par exemple, J. C. SERRA RÀFOLS, *La vida en España en la época romana* (1944, II edició 1965); *Monumentos romanos* (1950); *La Hispania romana* (1954). O encara la traducció del cèlebre volum de Pierre GRIMAL, *La civilización romana*, publicat a Barcelona el 1965.

44. J. C. SERRA RÀFOLS, *Los pueblos de la tierra. Estudio etnográfico*, Barcelona, 1952, p. 5.

45. «[...] para España, además de los libros de Bosch Gimpera que hemos citado, nos limitaremos a dar dos títulos que, dentro de planes diferentes, vienen a sintetizar dos maneras de ver, no exactamente iguales, nuestra formación primitiva: el de Julio Martínez Santa-Olalla, *Esquema paleontológico de la Península Hispánica*, Madrid, 1946, y el de Luis Pericot, *La España primitiva*, Barcelona, 1959»: J. C. SERRA-RÀFOLS, *Los pueblos, cit.*, p. 298. Aquestes diferències venien de lluny i marcaven dues línies clares; vegeu, per exemple, F. J. LÓPEZ CACHERO i E. PONS I BRUN, «Els primers assajos de periodització de la protohistòria a Catalunya. El model invasionista i la qüestió ètnica» a *Cypsela*, 17, 2008, p. 51-64.